

Vytváření národně politické kultury v Čechách v letech 1848-1868

– Pokus o přemostění mezi sociální a kulturní historií –

Taku Shinohara

V naraci dějin habsburské říše bývá stále velkým historickým mezníkem revoluce roku 1848 jako „jaro národů“, i když jde z dnešního chápání roku 1848 spíš o „množinu revolucí“¹. Dějiny habsburské říše od revoluce 1848 do jejího rozkladu jsou většinou konstruovány jako souhrn národních dějin, buď z negativního nebo pozitivního pohledu na říši, což závisí také na podstatě národně institucionalizované historické vědy². Je pravda, že historický vývoj habsburské říše v 19. století může být charakterizován především souběžným vznikem navzájem si konkurujících národních společností, ale což ovšem neospravedlňuje chápání dějin této říše jen v kontextu národních dějin. Nová politická konstelace po první světové válce žádala historiografii o legitimizaci vývoje k národnímu státu. Ale především po katastrofě druhé světové války s drastickou změnou národnostní skladby obyvatelstva ve střední Evropě musela nahradit koncepcie národních dějin fyzicky ztracenou kontinuitu historie kontinuitou

¹ Hlavačka, Milan, „Proměny politiky: od absolutismu ke konstitucionalismu“, s. 39. in: Milan Hlavačka et al., *České země v 19. století*. Praha, 2014.

² Spor o tom, jestli byla habsburská říše v 19. století „žalářem národů(Völkerkerker)“, nebo prostorem soužití národů, byl dlouho politicky silně zatížený. Dnes převažuje názor nejen historiografii ale i v širším veřejnosti, že historický vývoj této říše jistě nabízel národním společnostem velkou možnost pro další politický, hospodářský, společenský a kulturní vzestup, což platí především české společnosti, a právě tento vývoj vedl říši k konečnému rozkladu. Habsburskou říši v 19. století poznamenal tento dialektický proces. Viz např. Sked, Alan, *The decline and fall of the Habsburg empire, 1815-1918*, Longman, 1989.

fiktivní. Národní koncepce dějin byla v historickém vývoji Střední Evropy velmi naléhavá.

Ovšem v historickém bádání je již mnoho pokusů o kritické zkoumání konstruovanosti národních dějin a národních společností. Ale ještě zůstává úkolem analyzovat, jak vznikaly a rozvíjely se národní společnosti, které vytvářely politickou a kulturní představu samy o sobě a o jiných v imperiální konstrukci habsburské říše, která zachovala do svého zániku konglomerátní ráz raně novověkého státu, a naopak jak přispěl imperiální řád a konglomerátní říše k vytváření národních společností, a konečně jak přispěl politický diskurs, kulturní reprezentace a symbolika, která podpořila imperiální řád, ke konstrukci národní společnosti.³ Musíme analyzovat politický spor o státoprávní uspořádání habsburské říše v 19. století, vývoji národní politiky a vytváření diskursu a reprezentace národní společnosti v dlouhodobém vývoji od raného novověku do 19. století, v proměnách monarchistického uspořádání a jeho politické legitimace v habsburské říši. Národní politika si silně uvědomovala zhruba až do přelomu 19. a 20. století politickou legitimitu vycházející z raně novověkého státoprávního uspořádání, a plně se snažila o její přivlastnění.

Od roku 1804 do roku 1867 platilo jako více méně oficiální název habsburské říše „Rakousko“ a po roce 1867 „Rakousko-Uhersko“, ale „z Boží milosti císař“ vládl říši jako „král Uherský a Český, král Dalmatský, Charvátský, Slavonský, Haličský atd.

³ Jinak než jak se obecně představuje, říšská a dynastická symbolika tvořila důležitou součást národní politiky, jak ukazuje Daniel Unowsky na příkladu Haliče: Daniel L. Unowsky, *The pomp and politics of patriotism. Imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*, Purdue U.P., 2005. Idem., „Reasserting empire: Habsburg imperial celebrations after the revolutions of 1848-1849, in: M. Bucur a N. M. Wingfield (eds.), *Staging the past. The politics of commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present*, Purdue U.P., 2001.

atd.“. Dlouhý seznam titulů panovníka leccos napovídá nejen o dávném původu této říše, ale především ukazuje její konglomerátní charakter, i když většina těch titulů byla už v 19. století pouze nominální, jako například „král Jeruzalémský“.

Úsilí státní moci o centralizaci a vybudování jednotné státní správy od doby osvícenské reformace proto potenciálně mohlo podkopat monarchickou legitimitu panovníka, jež byla založena na historických dohodách se stavovskými sněmy a na uznání historických práv jednotlivých zemí. Typickým příkladem je ztroskotaný pokus Josefa II., který demonstrativně odmítl korunovaci jako uherský a český král.

O revoluci roku 1848 se diskutovalo převážně z hlediska ztracené možnosti národní a buržoazní revoluce.⁴ Ale bylo by patřičnější ji považovat jednak za závěrečnou fázi sporů mezi panovnickou mocí a zemskými stavy, jednak za začátek dynamických změn ve vztazích mezi státem a společností v druhé polovině „dlouhého“ 19. století. Teprve potlačením revoluce mohla panovnická moc vládnout jménem rakouského císaře a prakticky zrušit historické dohody se stavovskými sněmy. Navzdory restaurační ideologii byl neoabsolutismus založen právě na výsledcích revoluce. Politická a sociální základna zemských stavů byla těžce zasažena nejen zrušením zemských sněmů, ale podstatněji spíše zrušením poddanství a stavovského řádu společnosti. Zrušení komitátní autonomie, o níž se opírala politická moc uherských stavů, znamenalo zničení podstaty uherské státnosti. Neoabsolutismus tím přinesl nezvratné změny v politickém a sociálním uspořádání říše.

⁴ Otto Urban toto hledisko ostře kritizuje, a viděl v roce 1848 začátek dlouhodobého buržoazně revolučního procesu, který trval celou druhou polovinu 19. století. Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha, 1978.

Pro pochopení revolučních událostí roku 1848 v habsburské říši je důležitý fakt, že revoluce ve Vídni začala opozičním hnutím dolnorakouských stavů na zemském sněmu, a legitimita uherské „revoluce“ spočívala v historické dohodě mezi panovníkem a uherskými stavy. Politický vývoj v Uherském království nabyl revolučního rázu teprve po září 1848 a definitivně poté, kdy uherský sněm odmítl uznat Františka-Josefa I. jako uherského krále. Konglomerátní charakter habsburské říše poskytl odklad pro politické požadavky nejen stavovské opozici, ale i národně liberálnímu hnutí, které odkazovalo na historické právo pro nový rámec politického uspořádání občanské společnosti. To platí do jisté míry i o německých liberálech, kteří nezpochybnili rámec Německého spolku jako nástupce „Svaté říše římské německého národu“ pro budoucí německý národní stát.⁵

V druhé polovině 19. století se s „legitimismem“ panovnické moci ideologicky konfrontovalo české národně liberální hnutí, které se snažilo ve spojení se stavovskou opozicí o „restaurování“ konglomerátního státoprávního uspořádání říše a o přivlastnění historického práva k vytváření nového politického rámce občanské společnosti. Významová funkce kulturního a právního systému, který podpořil konglomerátní uspořádání říše, se měnila v moderní době, a kontinuálně sloužila k vytváření národní společnosti.

Ve vývojovém a teleologickém schématu k vytvoření národního státu byl považován absolutismus za jistý předstupeň, kde panovnická moc, která dostala k

⁵ Již na konci 18. století se objevil v občanské veřejnosti v německých zemích pokus transformovat státoprávní rámec Svaté říše římské do budoucí německý národní stát, a přivlastňovat původně stavovský pojem „německé svobody“ v smyslu občanské svobody.

dispozici byrokratický aparát a stálé vojsko, přemohla regionální moc, stavy a různé korporace, a postupně uskutečňovala integrální teritoriální stát centralizací správy a soudnictví. Ale vládní struktura pozdně novověkého státu je v současné historiografii charakterizována spíš rozdělovanou mocenskou strukturou, distribucí různých privilegií a komplikovanou negociací o legitimitě vládnutí mezi panovníkem a stavy.⁶ Přestože si habsburská říše zachovala tento charakter novověkého státu až do svého zániku, tato stránka dosud není dobře prozkoumána. Jednak proto, že teleologické schéma k vytvoření národního státu a liberálně národní koncepcí dějin stále ovlivňuje historické bádání o habsburské říši, a také proto, že tato stránka státního charakteru říše byla chápána převážně negativně. Tento fakt vede k tomu, že je v mnoha historických pracích stále považována revoluce roku 1848 za mezník dějin, a způsob chápání období následujícího po této revoluci je zcela jiný, než způsob vykreslení období předrevolučního.

Takový problém těsně souvisí s obecnější badatelskou problematikou národu a nacionalismu. Modernistický pojem „nation-building“, který se stavěl kriticky k ideologické a mystifikované vizi o pravěké původnosti národa, implicitně v sobě zahrnuje teleologické a evolucionistické schéma k dovršení národotvorného procesu,

⁶ V historiografii je stále víc zdůrazněn „kompozitní“ nebo „konglomerátní“ ráz raně novověkého státu. Viz John Elliott, *A Europe of composite monarchies*, *Past & Present*, 137 (1992); Helmut Koenigsberger, *Politicians & virtuosi: essays in early modern history*, London, 1986; Harold Gustafsson, „The conglomerate state: a perspective on state formation in early modern Europe“, *Scandinavian Journal of History*, 23 (1999). Tomu odpovídajíc, sám pojem „absolutismus“ je stále zpochybňován: N. Henshall, *The myth of absolutism: Change and continuity in early modern European monarchy*, London, 1992; H. Duchhardt, „Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff“, *Historische Zeitschrift* 258 (1994). Z tohoto hlediska nepředstavuje vývoj habsburské říše nijak „výjimku“ v evropských dějinách, ale spíš „typický“ příklad, i když extrémně.

kteří znemožnilo analyzovat kontinuální proměny politické společnosti z dlouhodobé perspektivy, a zároveň dynamické proměny historického fenoménu „národa“ od dlouhého devatenáctého století až do současnosti.⁷

K bádání o vytváření národa (nation-building) a nacionalismu přispěli v posledním čtvrt století podstatným způsobem Benedict Anderson, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Miroslav Hroch, Rogers Brubaker, John Breuilly, Anthony Smith aj., kteří patří už k „moderním klasikům“ v této badatelské sféře.⁸ Publikovány byly nejen teoretické práce, ale také mnoho empirických studií inspirovaných badatelským přístupem kulturních studií nebo post-koloniálních studií.⁹ Zde nelze shrnout celkový vývoj bádání o vytváření národu a nacionalismu, ale musíme stanovit jako výchozí bod diskuse stále otevřenou staronovou otázku, zda je národ produktem moderní doby, nebo

⁷ Toto teleologické a evolucionistické schéma symptomaticky ukazuje tabulka „asynchronní vývoj evropských národních hnutí“ v knize Miroslava Hrocha, která naznačuje chronologický vývoj jednotlivých národů z „počátku národní agitace“ až k „dosažení nezávislosti“ (případně „získání autonomie“): Miroslav Hroch, *V národním zájmu*, Praha, 1999, s.194-195. Hrochova teze o vytváření národu z fáze A až C umožnila analyzovat časovou charakteristiku národotvorného procesu, sociální a třídní profil hlavní skupiny jednotlivé fáze, regionální rozložení národního hnutí atd. v jednotlivých národech, a tím otevřela novou cestu ke komparativní studii bádání vytváření novodobého národu. Přitom národotvorný proces jednotlivých národů představuje uzavřený celek k dovršení, a vzájemné ovlivnění a soudobá podmíněnost v jistém historickém období těchto procesů není dobře shrnuta do této vývojové koncepce. Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha, 1968; idem., *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, Cambridge U.P., 1985.

⁸ Mimo jiné: Ernest Gellner, *Nations and nationalism*, Cornell U.P., 1983; Benedict Anderson, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, 2006 (rev. edition); Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: programme, mythe, reality*, Cambridge U.P., 1992(2nd edition); Anthony Smith, *The ethnic origins of nations*, B.Blackwell, 1986; Rogers Brubaker, *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge U.P., 1996; John Breuilly, *Nationalism and the state*, Manchester U.P., 1982.

⁹ Jako pozoruhodnou a ikonoklastickou práci můžeme jmenovat mj.: Shlomo Sand, *The invention of the Jewish people*, Verso, 2010.

zda můžeme hledat nějaký jeho „kořen“ nebo prototyp ve starším období. Poslední badatelský výboj nepochybně dluží tzv. „modernistům“, kteří zdůraznili obrovské sociální a hospodářské proměny způsobené industrializací, proměny ve vztazích mezi státem a společností, lidovou suverenitu, vytváření občanské společnosti atd. pro vytvoření moderního národa. Hobsbawmova práce o „vymýšlení tradic“ sleduje proces vytváření nových politických a společenských rituálů odpovídajících těmto proměnám.¹⁰ Důležité však je, že názorový rozdíl v historickém poznání mezi těmi, kteří hledají původ národa a nacionalismu v „dlouhém“ devatenáctém století, či dokonce až v době totalitních válek dvacátého století, a těmi, kteří zdůrazňují dávný kořen národa, je často omylem ztotožněn s epistemickým rozdílem mezi „esencialismem“ a „konstruktivismem“. Navíc irrelevantní kritika ke konstruktivistickému přístupu, že národ je nespornou „sociální realitou“, a nikoli „vymyšlenou konstrukcí“, dále komplikuje diskusi. Modernistický přístup nemusí vylučovat esencialismus (Hroch, Gellner, i Anderson) a taktéž konstruktivistický přístup může být aplikován k dlouhodobé analýze vytváření národa od již od středověku. Badatelský úkol pohledem konstruktivistického přístupu shrnuje Rogers Brubaker následně:

„Argumentovat proti realistickému a substancialistickému způsobu myšlení o národu neznamena zpochybnit realitu národnosti (nationhood), ale spíše rekonceptualizovat onu realitu. To je oddělit studie o národnosti a národovosti (nationhood and nationness) od studie o národech jako substancialním celku, kolektiv

¹⁰ E. Hobsbawm & T. Ranger (eds.), *The invention of tradition*, Cambridge U.P., 1984.

u nebo společenství. To znamená soustředit se na národovost jako konceptuálně proměnlivou, ne na národy jako reálné kolektivy. Taktéž prozkoumat národ ne jako substanci, ale jako institucionalizovanou formu; ne jako kolektivy, ale jako praktickou kategorii; ne jako celek, ale jako náhodnou událost. Jen tímto způsobem můžeme zachytit realitu národnosti a reálnou moc nacionalismu bez reference v našich teoriích na samotnou „politickou fikci“ národa, o jejímž potenciálu v praxi chceme v této práci pojednat.

Otázka není, co je národ, ale spíše: jak je národnost jako politická a kulturní forma institucionalizována uvnitř států a v státních vztazích. Jak národ funguje jako praktická kategorie, jako klasifikační schéma, jako kognitivní schéma “¹¹

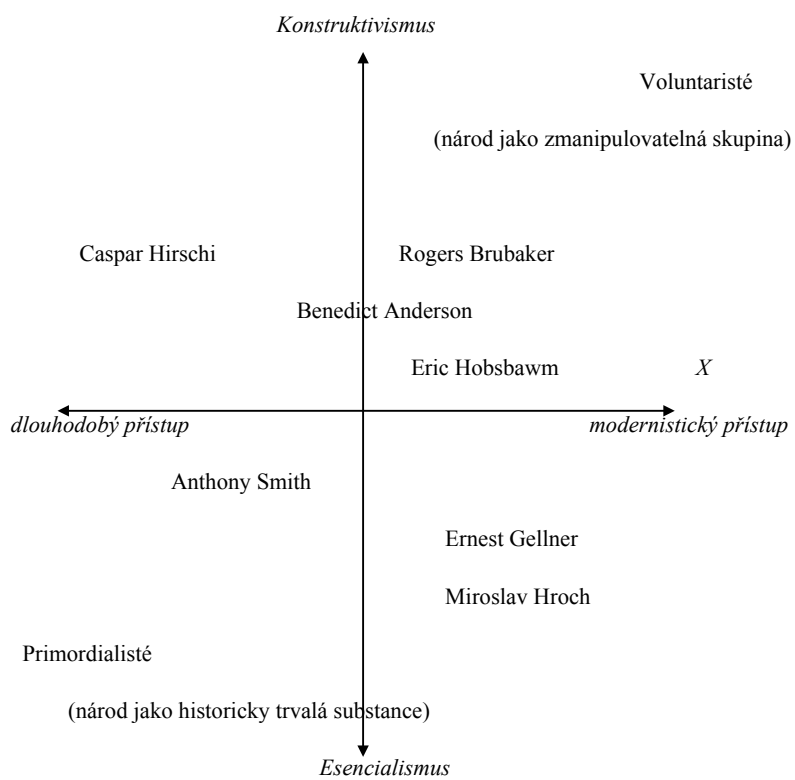
Velmi zjednodušeně řečeno můžeme shrnout konstelaci vědeckých přístupů k národu a nacionalismu podle dvou os: modernistický přístup (začátek národotvorného procesu vidí v období dlouhého 19. století až do 20. století) – dlouhodobý přístup (tento proces vidí již ve středověku až raném novověku), a epistemická tendence esencialismus – konstruktivismus (viz graf 1.)

¹¹ Brubaker, op.cit., s. 16.

GRAF I.

X: původ národů

Y: epistemická tendence

Modernisté se snaží analyzovat národotvorný proces v relativně blízké minulosti, proto se zdají být často zároveň „konstruktivisty“, ale např. Ernest Gellner, který odvozuje národotvorný proces ze socioekonomických proměn, má přes jeho známý výrok „nacionalismus předchází vytvoření národa“ daleko ke konstruktivistickému přístupu kulturní historie. Miroslav Hroch explicitně odmítá konstruktivistický přístup.¹²

Stranou můžeme nechat ty autory, kteří považují národ za kontinuální subjekt od pravěku až do současnosti, a tím patří k extrémnímu pólu třetího kvadrantu (primordialisté). Jiní autoři považují národ za zmanipulovatelnou politickou a sociální skupinu, a tím patří k extrémnímu pólu prvního kvadrantu (voluntaristé: mimochodem kritika zaměřená k konstruktivistickému přístupu často má na mysli mylně jen tuto voluntaristickou tendenci). Pozoruhodné je, že je jen málo autorů, kteří by patřili k druhému kvadrantu, to znamená, k těm, kteří vidí původ národa v předmoderní době, a zároveň vědomě aplikují konstruktivistický přístup.¹³ Ale co znamená předpokládat jistou existenci národa a nacionalismu (což zní trochu anachronisticky) v raném novověku? Zřejmě ne hledat starší původ moderního národa, nebo teleologickou představu o vývoji národu. Už před více než půlstoletím předložil badatelský úkol o vlastenectví a vytváření českého národa František Kutnar:

¹² Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003, zvl., s. 36-40. Velmi výmluvně vyjadřuje autorův postoj k konstruktivistickému přístupu titul české verze této německé knihy, která má mnohem střízlivější titul: idem., *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha, Slon, 2009.

¹³ Tento přístup programově proklamoval Caspar Hirschi v: *The origins of nationalism. An alternative history from ancient Rome to Early modern Germany*, Cambridge U.P., 2012.

„Klademe-li si otázku po obsahu, snahách, jakostech a obměnách vlastenectví obrozenské doby, stává se docela vedlejším zodpovězení otázky po genezi a původnosti vlasteneckého a národního myšlení. Tento zřetel k cizím nebo domácím vlivům, k obsahové a formální závislosti rozhodoval často základně v pohledech na české obrození a v kontroverzích o jeho navazování na reformační nebo protireformační minulost či o souvislostech s domácím nebo světovým myšlením a děním. Na místo těchto zřetelů nastupují důležitější otázky po tom, jaké sociální úkoly na sebe jev vlastenectví bere, jak se mění obsah a funkce jeho významných znaků a jak sám pozměňuje či podmiňuje smysl a úkol jiných složek národního života, či jak se na jiné složky ve vlastenectví hledí a jak se hodnotí. Vedle funkcionálního pohledu stejně vystupuje do popředí při tomto pracovním zaměření zájem po poznání vnitřní i vnější skladebnosti studovaného jevu, zájem po jeho struktuře. (...)

Jde skutečně o to, aby národ sám, aby lid byl poznán ve svém myšlení, cítění a chtění, a aby tak pojem národních dějin se naplňoval i svým přiměřeným obsahem a nezůstával pouhým požadavkem. Týž dějinný jev objevuje se v zajímavé obsahové i formální polyfonii, která je různá podle jednotlivců, dob i sociálních skupin.“¹⁴

Pokud prozatím chápeme nacionalismus čili vlastenectví velmi široce jako myšlení, hnutí a instituce, kterými se vymezuje více či méně integrovaná politická společnost (národ), a kterými formuluje tato politická společnost vztahy k jiných

¹⁴ František Kutnar, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha, 2003, s. 18-20.

politickým společenstvem, můžeme pokládat za badatelský úkol pro zkoumání národu a nacionalismu analýzu funkcí, skladeb a vnitřních a vnějších souvislostí těchto prvků, které tvoří národ a nacionalismus. Tento přístup umožňuje chápat konstruktivnost moderního národa v historicky dlouhodobých proměnách z hlediska funkcionalistického.

Z této obecnější badatelské problematiky se odvozuje úkol předkládané práce, která se zaměří na problematiku vytváření české národní společnosti hlavně na venkově v období po revoluci 1848 až do upevnění dualistické monarchie po ztroskotání fundamentálních článků. Proces vytváření české společnosti po zrušení poddanství lze časově rozdělit z hlediska dobové české měšťanské politiky i společenské situace na tři období: období od roku 1848 do 70. let 19. století, období do přelomu století a období od zavedení všeobecného hlasovacího práva v Rakousku do první světové války. Toto první období je charakterizováno zásadní proměnou venkovského společenství po zrušení poddanství a pozvolným pronikáním norem a životní kultury občanské společnosti. Politická mobilizace národního hnutí se neuskutečnila pevnou organizací politických stran, ale spíš volnou sítí lokálních honorací, především různými spolky a samosprávnými orgány. Práce zdůrazní, že politickou mobilizaci národních stran (národní poutě, slavnosti a jiné různé manifestace) v tomto období neumožnily jen politicky nebo zájmově stanovené cíle v úzkém slova smyslu, ale základní přeměna společenských vztahů a způsobu kulturně-společenského vnímání venkovského obyvatelstva.

Teoretické přístupy k problematice národní společnosti a nacionalismu byly velmi kultivovány zejména v českém prostředí, a to již od šedesátých let 20. století¹⁵. Pokud jde o české devatenácté století, vyšly v posledních dvou desetiletích důležité vědecké příspěvky zvláště v oblasti kulturních a literárních dějin, které byly koncipovány ve spolupráci s historiky¹⁶. Přesto stále ještě nevíme příliš mnoho o proměně venkovského společenství v národní společnost v devatenáctém století a o změnách společensko-kulturních vztahů v něm¹⁷. I když v historickém bádání i v dobové

¹⁵ Kromě výše uvedených prací Miroslava Hrocha mj.: Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost*, Praha, 1978; idem., *Česká společnost 1848-1918*, Praha, 1982 (Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918, Wien, 1994. Toto německé vydání je vybaveno rozsáhlým poznámkovým aparátém); Jiří Kořalka, *Co je národ?* Praha, 1969; idem., *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815-1914: Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*, München, 1991 (*Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914: sociálně historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha, 1996.)

¹⁶ Svědectvím této pozoruhodné tendence jsou sborníky plzeňských symposií, počínaje sborníky *Historické vědomí v českém umění 19. století*, Praha, 1981; *Město v české kultuře 19. století*, Praha, 1983; *Divadlo v české kultuře 19. století*; *Povědomí tradice v novodobé české kultuře (Doba Bedřicha Smetany)*, Praha, 1988, a dalšími. Podle mého soudu připravily osnovu k „plzeňské tradici“ do značné Urbanova *Česká společnost* z roku 1982 a práce vydaná následující rok: *Vladimír Macura, Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*, Praha, 1983. „Plzeňské“ práce v jistém smyslu předešly světový trend v historiografii k zájmu o „diskurs“ a kulturní dějiny, a diskusi o místě paměti. Silně poznamenány plzeňskou tradicí jsou následující práce z devadesátých let, které jsou, i když mají někdy feuilletonský charakter, velmi důležité a inspirující: Vít Vlnas, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha, 1993; Jiří Rak, *Bývalí Čechové: České historické mýty a stereotypy*, Praha, 1994; Petr Čornej, *Lipanské ozvěny*, Praha, 1995; Z. Hojda a J. Pokorný, *Pomníky a zapomníky*, Praha, 1997; Vladimír Macura, *Český sen*, Praha, 1998.

¹⁷ V meziválečném období vydávaly mnoho statí a pramenů z dějin venkova 19. století *Časopis pro dějiny venkova a Český lid*. I když jde o starší období, než jedná předložená práce, jsou pro výzkum o vytváření národní společnosti a národní kultury v lidovém prostředí z hlediska metodologického a koncepčního dodnes velmi důležité práce Františka Kutnara: František Kutnar, *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu: trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*, Praha, 1948; idem., *František Jan Vavák*, Praha, 1941. Kutnar se dále zabýval sociálními dějinami českého venkova: *Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu*, Praha, 1964; idem., „Pokusy o sociálně politickou aktivitu rolnictva v Čechách za Bachova absolutismu“, *Sborník historický* 18 (1971); idem., „Sociální neklid zemědělského obyvatelstva v Čechách za Bachova absolutismu“, *Sborník historický* 17(1970). Když se historici po druhé světové válce moc nezabývali se sociálními dějinami českého venkova a lidového prostředí, výjimku tvořil etnograf Antonín Robek. Jeho práce jsou někdy poznamenány silně ideologickým tónem, přesto poskytují

publicistice byly už zdůrazněny důležitost samosprávy a spolkové činnosti při vytváření národní společnosti a rozšíření občanských norem, tomuto problému bylo dosud věnováno málo monografií. Ale v poslední době vycházejí důležité práce o problematice samosprávy¹⁸.

Předkládaná práce předpokládá tři metodologické přístupy nutné pro zkoumání celkové problematiky: za prvé analýzu politické idey samosprávy a spolkové činnosti v dobové publicistice a politické diskusi. Za druhé zkoumání sociální základny samosprávy a spolkové činnosti na venkově z hlediska sociálních dějin. Za třetí analýzu vytvoření národních symbolik a tradic a jejich adaptace ve venkovské každodennosti.

První část předložené práce se zabývá revolucí 1848 na venkově, hlavně na základě petic venkovského lidu editovaných F. Roubíkem¹⁹. Tyto unikátní prameny umožňují

jedinečný obraz venkovského společnosti v 19. století a jejího vztahu k národnímu obrození. Antonín Robek, *Lidové zdroje národního obrození*, Praha, 1974; *Příspěvky k historicko-etnografické monografii Panství Zvoleněves v první polovině devatenáctého století*, Praha, 1966. O politizaci a nacionalizaci českého venkova v druhé polovině 19. století jedná: Peter Heumos, *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen: 1848-1889: Sozialökonomische und organisatorische Entstehungsbedingungen der tschechischen Bauernbewegung*, Wiesbaden, 1979; L.Fasora et al.(eds.), *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno, 2009.

V poslední době vyšly dvě pozoruhodné monografie, které sondují „mikrokosmos“ na českém venkově: Josef Petráň, *Příběh Ouběnic*, Praha, 2001; Alice Velková, *Krutá vrchnost, ubozí poddani?*, Praha, 2009.

Keely Stauter-Halsted analyzuje programově vznik „selské občanské společnosti (peasant civil society)“ v druhé polovině 19. století v Haliči, a tím vytváření polské společnosti na venkově. Autorka zdůrazňuje, jak hluboká byla společenská změna venkovské společnosti z poloviny 19. století, kdy se sedláci nemohli ani politicky i kulturně ztotožnit s jejich vrchnostmi, ke konci století, kdy už jásali „ať žije Kościuszko“, a pozorně sleduje transformaci „lidové“ veřejnosti k polské společnosti: Keely Stauter-Halsted, *The nation in the village. The genesis of peasant national identity in Austrian Poland 1848-1914*, Cornell U.P., 2001.

¹⁸ Milan Hlavačka, *Zlatý věk české samosprávy: samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862-1913*, Praha, 2006; Lukáš Fasora et al.(eds.), *Občanské elity a obecní samospráva 1848-1948*, Brno, 2006.

¹⁹ František Roubík (ed.), *Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z roku 1848*, Praha, 1954.

vyjasnit situaci rozkládajících se venkovských společenství. Revoluce 1848 přinesla se zrušením poddanství a s ním spojených feudálních břemen právní předpoklady vytváření občanské společnosti na venkově. Dosavadní lidové zvyklosti však upevňovaly faktickou hegemonii majetných sedláků ve venkovské společnosti. Za této situace bylo zavedeno „Prozatímní obecní zřízení“, které mělo nahrazovat zrušené vrchnostenské správní instituce.

Druhá část zkoumá praxi a spory o obecnou samosprávu za neoabsolutismu. Toto období může být charakterizováno třemi směry idejí a praxe samosprávy: liberální představou o obecní samosprávě, aristokratickou koncepcí samosprávy kolem hraběte Jindřicha Clam-Martiniče, a konečně zbývajícími selskými zvyklostmi lidové samosprávy²⁰. Za snahou státních orgánů zavést organicky integrovanou správu existovaly vedle sebe tyto tři protikladné směry, které podmiňovaly následující diskusi o samosprávě.

Třetí část analyzuje problematiku národních slavností v šedesátých letech 19. století, a následující čtvrtá část se soustřeďuje na hnutí pro vybudování Národního divadla a zejména slavnosti kladení základního kamene Národního divadla v roce 1868. Slavnost kladení základního kamene Národního divadla v roce 1868 byla největší akcí tohoto druhu a jednou z nejvýznamnějších společenských událostí v české společnosti ve druhé polovině 19. století. Tuto slavnost lze považovat za syntézu znakového systému a

²⁰ Ralph Melville upozornil na myšlenkový a politický původ „Prozatímního obecního zákona“ z roku 1849, který silně odráží stavovskou koncepcí samosprávy: Ralph Melville, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhundert*, Mainz, 1998. O šlechtické koncepcí samosprávy podrobně pojednal Jiří Gerogiev: Jiří Georgiev, *Až do těch hrdel a statků?: Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*, Praha, 2011.

organizačních metod, které se postupně rozvíjely ve vlasteneckých kruzích od doby předbřeznové, zvláště v šedesátých letech, a současně za archetyp národních slavností i politických manifestací, které následovaly. Důležitost národních slavností spočívá hlavně v tom, že se vytvářely formy a znaky, kterými mohla být viditelně reprezentována existence „českého národa“. Slavnost jako prostor rituálních jednání a výměn významů je v historiografii už dobře známým tématem²¹. V české historiografii není sama národní slavnost dobře zpracována, ale význam znakového jednání a kulturních reprezentací byl tematizován při bádání o národotvorném procesu především autory plzeňských sborníků a zejména Vladimírem Macurou²².

Slavnost položení základního kamene Národního divadla není ani pouhou politickou manifestací, ani výrazem „kulturního nacionalismu“. Dosavadní interpretace divadelního hnutí, která vlastně vychází z dobové publicistiky a ještě doznívá v současné historiografii, se opírá hlavně o dva předpoklady. Za prvé jde o dovršení kulturního programu vlasteneckého hnutí. Když necháme stranou mladočeskou interpretaci Bartošova typu, která považuje divadelní hnutí za zcela přirozený a legitimní požadavek českého národa, řada autorů zastává názor, že společenská i politická činnost zaměřená v šedesátých letech na jazykové a kulturní požadavky dokládá skutečnost, že české národní hnutí vstupuje do nové etapy svého vývoje. Jisté je, že divadelní hnutí mělo neobyčejný význam pro české národní hnutí, které vyrůstalo

²¹ V české historiografii se objevily práce Karla Šímy, který metodologicky využil konceptu „performativity“; Karel Šíma, *Kultura českých národních festivit v 60.-80. letech 19. století*, disertační práce, Fakulta humanitních věd UK, 2009; „Národní slavnosti šedesátých let 19. Století jako performativní akty konstruování národní identity“, ČČH, 1/2006.

²² Viz poznámku 16.

z kulturního hnutí, a které se vymezovalo v ohledu kulturním. Zůstává však otázkou, zda lze předpokládat existenci subjektu, který by měl společnou kulturní „podstatu“ a který by mohl být nositelem určitých kulturních požadavků, tedy existenci „národa“. V dnešní české historiografii panuje sice shoda v tom, že národ není žádná apriorní kategorie, ale struktura a dokonce konstrukce vymezená v historickém kontextu, která vznikla jako součást modernizace: je to historickým výrazem vytváření „občanské společnosti“. Otázka, jak se konstruovala národní společnost, je však stále otevřená. Např. Hrochova teze o třech fázích rozvoje národních hnutí (jde o vytváření národa) u „nevládnoucích národů“ se příliš nezabývá fází C, ve které národní hnutí získává ráz masového politického hnutí, ale implicitně naznačuje přechod z fáze B do fáze C jako lineární proces přijímání vlastenecké ideologie (národní identity) širšími vrstvami obyvatelstva. Při tom nejsou představeny určité rozpory mezi rozšiřováním kulturních a politických programů národního hnutí a jejich přijímáním v lidové kultuře. Tím tato teze předpokládá vývojovou kontinuitu z české etnické skupiny v národní společnost.

Z toho vyplývá druhý problém interpretace: Zcela se ztotožňují politické cíle iniciátorů divadelního hnutí a motivace účastníků hnutí, jako by divadelní hnutí vcelku odráželo touhy všech zúčastněných, což by na druhé straně znamenalo, že národní ideologie byla přijata bez rozporů. To by bylo přijatelné jen tehdy, pokud by ještě platila obrozenská teze, že národní hnutí „probudilo“ v česky mluvícím obyvatelstvu potenciální „národní identitu“.

O charakteru obrozenské kultury píše V. Macura v kapitole „Divadlo“ v knize *Znamení zrodu*:

„Kulturní produkty konstituující vrcholnou českou obrozenskou kulturu jsou „znakovými“ v mnohem důraznějším smyslu toho slova, nejen znakově zprostředkují, ale především zastupují a nahrazují. Jinak řečeno, realita české kultury je ve svých počátcích nutně více záležitostí vnitrotextovou než mimotextovou; mnohem živější a kompletnější je tedy obraz sociální situace vytvářený samými kulturními výtvyry než skutečné mezilidské, sociální vazby, do nichž pak tyto výtvyry vstupují.²³“

Když musela obrozenská kultura pronikat do reálných sfér společenského života, divadlo jako veřejná instituce hrálo při tomto přechodu klíčovou roli: „proces zrealňování české jungmannovské kultury, překonávání jejího „obrozenství“ ve vlastním smyslu slova se může opírat snad ještě více než o textovou produkci jungmannovské kultury právě o divadlo“²⁴. Přestože Macura tento problém přechodu jen naznačil, právě přechod vlastenecké kultury k uplatnění ve společenském životě je důležitým momentem kulturní transformace české společnosti v druhé polovině 19. století. Z příznačných fenoménů, které tento přechod reprezentují, mají divadelní hnutí a národní slavnosti velkou důležitost nejen z hlediska rozměru a společenského dopadu (organizace), ale především kvůli svému znakovému charakteru hry. Co vlastně divadelní hnutí a národní slavnosti reprezentovaly a jakým diskursem a znakovým systémem se reprezentovala národní společnost ?

Při tom je třeba rozlišovat dva aspekty problému: 1. Proměna společenských vztahů

²³ Vladimír Macura, *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*, Praha, 1995 (nové, rozšířené vydání), s.192.

²⁴ *Ibid.*, s. 198.

ve veřejné, částečně i soukromé sféře, přesněji řečeno vytváření veřejného života. 2. Kulturní transformace, která reprezentuje proměňující se společenské vztahy a vytváření národní společnosti. Tyto složité fenomény lze spatřit v dramaturgii a realizačním procesu slavností. Tyto dva aspekty se vzájemně prolínají a ovlivňují tím, že proměna společenských vztahů sama vyžaduje novou formu reprezentace, kterou vyjadřují nové společenské vztahy, a to včetně způsobů každodenního jednání a chování. Nová forma reprezentace na druhé straně určuje a definuje společenské poměry. Zde nejde o národní ideologii, která by „odrážela“ mocenské poměry občanské společnosti, ale o formy reprezentace národní kultury, která vytváří metajazyk vyjádření existence národní společnosti, popřípadě občanské společnosti. Jeho funkce vymezuje nejenom hranici národní společnosti z kulturního hlediska, ale umožňuje komunikaci ve veřejnosti, uspořádá kódy a normy veřejnosti, tím tvoří veřejnost národní společnosti.

„Veřejný“ charakter občanské společnosti je v historickém kontextu podstatným způsobem omezován vertikálně i horizontálně. Vertikálně je společnost heterogenně hierarchizována podle občanské představy civilizovanosti, tj. podle norem, které vyžaduje kapitalistické uspořádání společnosti (vzdělanost, podnikatelský duch, důstojnost, nezávislost, pracovitost, čistota atd.)²⁵. Kritériem členství této společnosti není jen majetek a vzdělání, ale také pohlaví, věk, způsob chování a jednání atd.

²⁵K této problematice přispěla podstatným způsobem Bürgertumforschung, viz, Jürgen Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 Bde., Göttingen, 1995; idem., *Das lange 19. Jahrhundert. Arbeit, Nation und bürgerliche Gesellschaft*, Stuttgart, 2001; Sborníky v řadě, Hannes Stekl (ed.), *Bürgertum in der Habsburgermonarchie. Pojmy Pierre Bourdieu, jako kulturní kapitál a habitus, se mohou v tomto kontextu aplikovat i v historické vědě: Pierre Bourdieu, La Distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, 1979.

Teoreticky je občanská společnost v podstatě egalitářská a otevřená všem, kteří splňují její kritérium dané doby, ale to naopak znamená, že znovu a znovu formuje svou vnitřní diferenciaci a své vnější hranice. Horizontálně je tato společnost vymezena kulturní reprezentací národní společnosti. Veřejné jednání potřebuje jako komunikační prostředek standardizovaný národní jazyk. Každý, kdo se účastní veřejného jednání, musí tento národní jazyk ovládat. Vývoj standardizovaného národního jazyka byl nutně doprovázen vytvářením diskursů, kterými se formuloval způsob veřejného jednání a vystoupení. Národní kultura reprezentuje normy a kódy občanské společnosti, tím také i její vnitřní diferenciaci a hierarchii. Jinak řečeno, občanské kultury evropských zemí mají společné normy, ale „každá“ občanská kultura se uskutečňovala vždy v formě národní.

Národní slavnosti se začínaly pořádat v podstatě od roku 1862, i když podobné akce v mnohem menším rozsahu v úzkém kruhu vlastenců existovaly již v předcházející době (bály, besedy, výlety ap.). Při zkoumání organizace a realizace národních slavností můžeme zaznamenat několik významných fenoménů pro analýzu reprezentace národní kultury a kulturních proměn v lokálních společenstvích.

1. Úkol organizace slavnosti přebíral slavnostní výbor, který se skládal z místní honorace, ve většině případech měšťanského původu. Skutečným pilířem organizace slavnosti byly však samosprávné orgány (obce, zejména městské a později i okresní zastupitelstva). Spolky hrály sice velmi důležitou roli, ale v rané fázi vývoje, tj. v šedesátých letech, jsou hlavním iniciátorem a organizátorem slavností samosprávné orgány.

2. Představení samosprávných orgánů měli těsný kontakt s centrem národní politiky, českými poslanci zemského sněmu, zvláště s pozdějším mladočeským křídlem.

3. Vlastenci vymysleli symboliku a reprezentace národní kultury v podstatě přivlastněním (*appropriation*) forem církevní (především barokní), stavovské a lidové kultury. Aplikovali kulturní formy, které byly už obecně známé za hranicemi jednotlivých regionů, do jiných kontextů, aby jimi byly reprezentovány jiné kulturně-společenské hodnoty a aby tak byl vytvořen jiný obsah, než tyto formy původně představovaly, a to ve smyslu národním. Zde šlo mnohem více o formu, o tvoření způsobu reprezentace „národa“ než o obsah, o rozšíření nebo manifestaci národní idey.

4. Důraz byl kladen v národních slavnostech na normy občanské společnosti, a to v protikladu k staršímu, „necivilizovanému“ charakteru lidových tradic.

5. Různé společenské skupiny redefinovaly své pozice, které byly vymezovány stavovským principem, adaptováním diskursů a reprezentací občanské, příp. národní společnosti, což bylo symbolicky vyjadřováno účastí na národních slavnostech. Nejvýraznějším příkladem jsou řemeslnická společenstva, která reinterpretovala své cechovní tradice a legendy v souvislostech národních dějin. Rolníci představovali regionální patriotismus v rámci institucionalizované samosprávné obce nebo později okresu (to, že byly pro ně ve skutečnosti závislosti místních obcí mnohem těsnější a reálnější sociální vazby, je jiná otázka). Tím, že národní slavnosti poskytovaly příležitosti k „poutím“ na památná místa národních dějin, byl ovlivňován kulturní prostor království Českého a místní patriotismus byl reprezentován také v souvislostech

národní společnosti. V roce 1865 byla zřízena okresní zastupitelstva, která se stala středem regionální sítě honorace. Okresní zastupitelstva v české oblasti království vyjadřovala místní „veřejné mínění“ v rámci české národní společnosti. Od založení hrála důležitou roli nejenom v politické demonstraci „veřejného mínění českého národa“, ale také v kulturní reprezentaci regionálního patriotismu. U příležitosti slavnosti položení základního kamene Národního divadla a v období následujícím bylo v mnoha okresech založeno rolnické banderium, které reprezentovalo „samostatné rolnictvo“. Banderium vzniklo po vzoru rolnické delegace, která byla organizována u příležitosti korunovace českého krále Ferdinanda I. v roce 1836.

6. Znakový systém, který se vytvářel během národních slavností, byl potom aplikován na místní slavnosti i svatební, pohřební a jiné obřady. Tyto kulturní transformace ovlivňovaly i způsob chování a jednání lidu v každodenním životě, což reprezentuje jisté proměny společenských vztahů.

7. Národní symboly byly dány do oběhu jako komerční zboží mezi lid, zvláště u příležitosti národních slavností. Pomocí novodobých ikon národní společnosti (obrazy národních památek, letáky s vlasteneckými básněmi, kramářské písně vlasteneckého obsahu, portréty vlastenců, pohlednice, medaile atd.), které nahradily podobnou funkci církevních předmětů, mohla být představena rozloha národní společnosti a existence neznámých rodáků. Přitom je důležité, že byly šířeny jako zboží, které může mít mnoho významů, protože je vytrženo z konkrétního kontextu událostí.

Analýza národních slavností má za úkol doložit výše uvedené aspekty, které naznačují proměny kulturní praxe v každodenním životě. Vytváření veřejného života je

důležitým aspektem těchto proměn. Je nezbytným předpokladem tohoto procesu a zároveň i podstatným výsledkem těchto proměn. Předcházející část pojedná systém samosprávy z hlediska institucionalizace života v lokálním společenství. Tato část bude analyzovat společenské transformace, které umožňovaly organizaci a mobilizaci národních slavností jako masový jev. Nelze však konstatovat, že by společenské transformace tvořily strukturální základ kulturní proměny. Strukturální proměny společnosti se uskutečňovaly teprve vytvářením těm odpovídající reprezentací a diskursu, tedy „kultury“²⁶.

Revoluce roku 1848 sice z politického a mocenského hlediska ztroskotala, ale vytvořila základní podmínky pro další vývoj občanské společnosti. Už během revoluce se objevil jako vážný politický a sociální problém spor mezi sedláky a domkáři na českém venkově, zrušení poddanství a vrchnostenské správy a soudnictví otevřelo možnost proměny mocenské struktury na venkově. Neoabsolutistický stát se pokusil zavést jednotnou státní správu s okresním hejtmanstvím jako nejnižší instancí, zatímco místní správu (místní policii, správu obecního jmění ap.) ponechal obecní samosprávě, jejíž praxe byla ještě podřizována více lidovým zvyklostem než právní normě. Přestože si okresní hejtmanství (úřady) ve svých zprávách o náladě obyvatel opakovaně stěžovala na nesprávné jednání obecních představených, vyšší instance státní správy, pokud nešlo o nějaké podezření z politické konspirace, aktivně nezasahovaly do obecních záležitostí, což do jisté míry odpovídalo koncepci stavovské společnosti.

²⁶ K této tezi inspiroval autora kulturní aspekt vytváření třídního vědomí: E.P. Thomson, *The making of English working class*, London, 1963.

Sporů mezi sedláky a domkáři o obecní jmění a o účast na jeho správě bylo stále víc, ale chyběl institucionální a právní základ pro vyřešení tohoto problému, jelikož ani zeměpanské úřady neprojevovaly vůli k řešení.

Po zrušení poddanství a patrimoniální správy a soudnictví vytvořili sedláci hegemonistické postavení ve venkovské společnosti, a mohli využívat svých faktických práv na obecní jmění založených na starších zvyklostech a povědomí o společenském řádu, které ale už v této době ztrácely platnost a legitimitu očima domkářů. Navíc pro životní existenci chudé vrstvy venkovských obyvatel byla skutečnost, že zrušení poddanství zbavilo bývalé vrchnosti veškeré povinnosti chudinské péče, závazné. Zrušení poddanství nepřineslo nový společenský řád a proměny mocenské struktury na venkově ještě nevytvořily novou situaci pro venkovské obyvatele či odpovídající povědomí o společenském řádu.

Liberální představa o obecní samosprávě reprezentovaná krédem „základem svobodného státu je svobodná obec“ se za neoabsolutismu ve venkovské společnosti příliš neprosadila. Za neoabsolutismu nebyla možnost přeměny bývalého poddanského obyvatelstva ve svobodné občany jako politického subjektu. Ani venkovští obyvatele neprojevovali přílišný zájem o veřejný život a zůstali lhostejní, dokonce odporní, k veřejné institucionalizaci obecní samosprávy.

Teprve od začátku šedesátých let, kdy byla zahájena éra pseudokonstituční, se začala vytvářet nová kulturní forma, která umožnila širším vrstvám obyvatel vystoupení ve veřejném životě a vyjádření jistého politického povědomí, a to jako forma národní. Toto vytvoření národní formy kultury bylo zásadním základem pro rozvíjení obecní

samosprávy a s ní úzce a organicky související spolkové činnosti, totiž tím nacházely proměny mocenské struktury na venkově odpovídající politický výraz. A vice versa: rozvíjení obecní samosprávy a spolkové činnosti bylo sociálním základem pro vytvoření národní kultury pro širší vrstvy obyvatel.

Venkovské obyvatelstvo všeobecně mělo odtržený až odporný postoj k veřejné správě obce a obecního jmění, který se projevoval dále v druhé polovině 19. století. I tak se sociabilita transformovala ze sociability skryté (sociability o sobě) založené na místních zvyklostech do sociability viditelné (sociability pro sebe), které ztělesňují institucionalizované obecní a okresní samosprávy a dobrovolné spolky. Místní Sokol, zpěvácké spolky, banderium apod. poskytovalo obyvatelům symboliku, jež jasně a viditelně reprezentovala místní společnost v národní společnosti. Tento proces odpovídal rozkládání lokálních společenství.

Sociální spory se projeví nyní i v podobě institucionalizovaného politického boje, ve volbách do obecních představenstev a okresních zastupitelstev. Bojující strany mohly využívat národní symboliku a libovolně odkazovat na diskurs národní politiky, aby politicky legitimizovaly svou pozici v boji v místním kontextu. I když v tomto boji šlo “ve skutečnosti” o něco zcela jiného, důležitý byl fakt, že sociální spory v místní společnosti se mohly nyní formulovat právě diskursem a symbolikou národní politiky. Tak se význam politických a sociálních sporů uvnitř místní společnosti interpretoval i v kontextu národní společnosti, čímž se mohl vztahovat k národní politice.

Národní kultura ohraničila rámeček veřejného života, a sama občanská společnost se historicky zrealizovala jako společnost národní. Tento rozporuplný proces odráží

„Vášnivá doba slavností“ v šedesátých letech 19. století a hnutí pro postavení Národního divadla.

Závěrem předložené práce se analyzuje tato politizace společnosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století s příkladem Táborového hnutí. Táborové hnutí je v historiografii často považováno za první vrchol masového hnutí české národní politiky. Z hlediska organizace i sémiotické konstrukce se může považovat Táborové hnutí za přímou aplikaci praxe a zkušeností národních slavností z celých šedesátých let 19. století, a zároveň za začátek další etapy vytváření národní politické kultury v Čechách s jeho jasně vymezeným politickým charakterem.